

Дніпропетровський державний університет

На правах рукопису

ШСФРКО Олена Василівна

шшф

СИНТАКСИЧНА ОМОНІМІЯ
В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ МОВІ
/на матеріалі простого речення/

Ю.02.02 - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ

1996

811.161.1

ЛННБ України ім.В.Стефаника

Дисерт 00757119 (U)

Роботу виконено на кафедрі лінгвістичної підготовки іноземців
Дніпропетровського державного університету

Науковий керівник : доктор філологічних наук,
професор СТОЛЯРОВА Л.П.

Офіційні опоненти : доктор філологічних наук,
професор КАЛАШНІКОВА Г.Ф.

кандидат філологічних наук,
доцент ЗІРКА В.В.

Провідна установа : Запорізький державний університет

Захист відбудеться " 19 " грудня 1996 року
о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 03.01.16 для захисту дисертацій на здобуття наукового
ступеня доктора філологічних наук при Дніпропетровському
державному університеті за адресою: 320625, м.Дніпропетровськ,
пров.Науковий ІЗ, корп.І, філологічний факультет, ауд. 804.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано " 14 " листопада 1996 року

Учений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

Т.С.ПРИСТАЙКО

Дисертація, що реферується, присвячена дослідженню синтаксичної омонімії, яка виникає в простому реченні.

Будь-яка природна мова, на відміну від мов штучних, створених людиною, є потенційним носієм багатозначності, причому омонімія як різновид полісемії охоплює усі рівні мови, в тому числі і синтаксис.

Актуальність вивчення синтаксичної омонімії зумовлена широким розповсюдженням цього явища в сучасній російській мові: синтаксичні омонімії досить часто зустрічаються в газетних і журнальних публікаціях, в художніх творах, в назвах різних установ, в мові дикторів радіо та телебачення. При цьому, незважаючи на таке широке розповсюдження, ступінь вивчення проблеми синтаксичної омонімії на сьогодні ще недостатньо високий. Більшість лінгвістичних досліджень мають лише непряме відношення до питання синтаксичної багатозначності: вони обмежуються або констатацією наявності в російській мові синтаксично неоднозначних конструкцій, або описом окремих, найбільш очевидних випадків типу МЕТОД АНАЛИЗА, КОТОРЫЙ... або ПРИГЛАШЕНИЕ УЧИТЕЛЯ тощо. В 60-ті роки інтерес до синтаксичної неоднозначності збільшився, проте омонімія речень розглядалася переважною більшістю лінгвістів тільки в прикладному аспекті - з точки зору автоматичної обробки тексту. В результаті такого одностороннього підходу проблема синтаксичної багатозначності не отримала повного, системного висвітлення в мовознавчих роботах. На сьогодні є лише незначна кількість досліджень, присвячених безпосередньо синтаксичній омонімії, які розкривають суть цього явища, вказують на причини та умови виникнення в мові синтаксично омонімічних конструкцій.

Основна мета даної дисертації - вивчити та описати омонімію на рівні синтаксису простого речення в її суттєвих характеристиках.

Названа мета конкретизується в таких завданнях:

1. Визначити поняття синтаксичної омонімії, виявити та описати усі існуючі різновиди синтаксичних омоніміїв.
2. Вияснити причини та умови виникнення в мові синтаксичної багатозначності.
3. Дослідити особливості висловлень з омонімізуючими компонентами, представленими різними членами речення.
4. Вказати шляхи деомонімізації неоднозначних конструкцій та

способи запобігання виникнення омонімії простого речення.

Поставлені завдання зумовили використання в даній роботі таких методів та засобів, як лінгвістичне спостереження та моделювання, опис, контекстний та семантико-стилістичний аналіз, експеримент, зіставлення та трансформація.

Матеріалом дослідження є тексти, які належать до двох функціональних стилів сучасної російської мови: публіцистичного /газетні та журнальні статті, рекламні оголошення/ та літературно-художнього. До аналізу притягнуто більше 60 художніх творів російських письменників, а також близько 15000 публіцистичних текстів. З цього обсягу дослідженого матеріалу для роботи відібрано близько двох тисяч неоднозначних конструкцій.

Новим в дисертації, що реферується, є визначення поняття омонімії та її функціональних різновидів на рівні синтаксису, презентація як омонімічних конструкцій поряд з реченнями ряду словосполучень. В роботі визначені умови виникнення неоднозначних висловлень, введено поняття омонімізуючого компонента; вказані способи елімінації синтаксичних омонімів, сформульовані правила виявлення помилкового смислового зв'язку та усунення неоднозначності речення.

Теоретичне й практичне значення роботи. Набуває розвитку ідея синтаксико-стилістичного підходу до проблеми синтаксичної омонімії. Результати дослідження можуть використовуватись при створенні навчальних посібників по синтаксичній семантиці сучасної російської мови, а також застосовуватись в процесі викладання нормативних та спеціальних курсів з російської мови як для російських, так і для іноземних студентів /на просунутому етапі навчання/, в практиці перекладу та при створенні програм автоматичної обробки текстів.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження були подані на міжнародні науково-теоретичні конференції в Кривому Розі /1995 р./ і Дніпропетровську /1995, 1996 р.р./, обговорювались на підсумкових наукових конференціях викладачів Дніпропетровського державного університету в 1994-1996 роках. Результати дослідження висвітлено у 7 публікаціях автора.

На захист виносяться такі положення дисертації:

I. Синтаксична омонімія - це таке мовне явище, при якому одній лінійній структурі конструкції відповідає декілька син-

таксичних структур. Різновидами синтаксичної неоднозначності є структурна омонімія та власно синтаксична омонімія. Структурна омонімія характеризується однозначною семантикою і виникає на основі перерозкладу зв'язків усередині іменних дієслівних словосполучень з приєднково-відмінковою групою, яка прилягає до імені. Власно синтаксична омонімія обумовлюється багатозначною семантикою і реалізується як в реченнях /омоніми-предикатив/, так і в словосполученнях /омоніми-номінативи/.

2. Основними причинами виникнення в мові неоднозначних конструкцій є порядок розташування компонентів усередині речення, можливість різного поділу висловлення на синтагми або, частіше, сукупність вказаних факторів.

3. Омонімізуючі компоненти – це слова або групи слів, від яких залежить семантика висловлення. Як омонімізуючі компоненти виступають другорядні члени речення; головні члени речення не можуть виконувати роль омонімізаторів.

4. Основний принцип елімінації багатозначності речення полягає в необхідності розірвати стягнення омонімізуючого компоненту з однією із декількох теоретично допустимих домінант. Досягти даного результату дозволяють такі способи деомонімізації: зміна розташування слів у фразі, вставка нових компонентів, зміна граматичної форми слова та інші. Елімінації синтаксичної неоднозначності в багатьох випадках сприяє контекст.

СТРУКТУРА І ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та бібліографічного списку. Загальний обсяг роботи складає 169 сторінок машинописного тексту. Бібліографія містить 191 найменування, джерела фактичного матеріалу – 26.

У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність, визначаються мета і завдання дисертаційного дослідження, наукова новизна роботи, а також теоретична та практична цінність одержаних результатів.

В першому розділі, який складається з трьох підрозділів, розглядається ряд загальних питань, методологічно важливих для подальшого дослідження: відношення вітчизняних лінгвістів до омонімії взагалі, визначення поняття омонімії на рівні синтаксису, розробка типології синтаксичних омонімів.

В вітчизняному мовознавстві питання про омонімію було підняте ще в XVIII столітті: М.В.Ломоносов встановив, що зміст речення може змінюватися в залежності від того, як буде зрозуміле багатозначне слово, яке в ньому знаходиться. Але як лінгвістична проблема омонімія стала вивчатися російськими мовознавцями тільки з початку XIX століття. В наш час інтерес до омонімії не зменшується тому, що, наприклад, робота по створенню ефективних програм автоматичної обробки тексту та вдосконаленню методики викладання мов /як іноземних, так і рідної/ настійно вимагає поглибленого дослідження проблем омонімії.

Слід відзначити, що з виникненням нових реалій сучасного життя з'являються і нові аспекти в вивченні даного явища. Так, з появою машинного перекладу актуальними стали проблеми омонімії речень та їх деомонімізації. В зв'язку з виникненням нового предмету лінгвістичного дослідження з'явилась необхідність визначити, що ж являє собою синтаксична неоднозначність. Вітчизняна лінгвістика неоднаково трактувала сутність цього мовного явища.

Поняття "синтаксична омонімія" одним із перших запровадив в російську мовознавчу термінологію Д.С.Лотте: в статті "Омонімія в науково-технічній термінології" він виділив як особливий вид омонімії синтаксичні, до яких відніс слова типу "газоход". О.С.Ахманова визначила синтаксичну неоднозначність як "синтаксичні моделі, які формально збігаються при непеоднанні їх синтаксичного змісту /значення/", однак це положення вона ілюструє жартівливим, але недвозначним реченням: ШЛИ 2 СТУДЕНТА; ОДИН - В ПАЛЬТО, ДРУГОЙ - В УНИВЕРСИТЕТ. Не зовсім вдалим, на наш погляд, є і визначення синтаксичної багатозначності В.С.Мучником, який пропонує вважати синтаксичними омонімами конструкції, "при сприйнятті котрих виникає помилковий смисловий зв'язок слів". Така формулювання дозволяє кваліфікувати синтаксичну омонімію як виключно семантичне мовне явище, що не відповідає дійсності. Більш вдалим можна вважати визначення, запропоновані О.М.Гвоздевим, Л.М.Іорданськов та М.П.Колесніковим, оскільки синтаксична неоднозначність розглядається ними не як семантичне, а як синтаксико-семантичне явище. Однак і ці визначення потребують деяких уточнень. Справа в тому, що усі вони орієнтовані на речення, в той час коли синтаксичним омонімом може бути і словосполучення. Крім того, існує декілька ви-

дів синтаксичної неоднозначності, кожний з яких має свої особливості. Тому ми визнали за необхідне дати загальне та окремі /видові/ визначення синтаксичної омонімії.

Синтаксична омонімія - це таке мовне явище, при якому одній лінійній структурі конструкції відповідає декілька синтаксичних структур.

Існує два різновиди синтаксичної неоднозначності: структурна омонімія і власно синтаксична омонімія. Об'єднує їх те, що в основі кожної з них лежить двосторонній зв'язок слів в конструкціях; відрізняються вони семантичними відношеннями, які виникають в подібних реченнях або словосполученнях: для структурної омонімії характерна однозначна семантика, для власно синтаксичної омонімії - багатозначна.

Структурні омонімії - це такі конструкції, в яких деяке слово може бути підпорядковане будь-якій із декількох можливих доміант, і при цьому зміст конструкції не змінюється: ОРГАНІЗАЦІЯ ВОЗЬМЕ ТОВАР НА РЕАЛІЗАЦІЮ. В цьому реченні компонент "на реалізацію" підпорядковується двом словам: "возьмет" і "товар", але фраза має тільки одне значення.

Структурна омонімія виникає на основі перерозкладу зв'язків усередині словосполучень двох видів: на базі іменних словосполучень з прийменниково-відмінковою групою, яка прилягає до імені, виступаючого в ролі стержневого слова, і складних /як правило, трьохкомпонентних/ дієслівних словосполучень з тією ж групою, яка прилягає до імені, як сильнокерованого компоненту, котрий підпорядковується дієслову /ужин на двох/.

Структурна омонімія не має негативного або небажаного характеру, оскільки, по-перше, не викривляє змісту висловлень і, по-друге, надає мові більшу емоційність.

Власно синтаксична омонімія - це конструкції, в яких деякий компонент може співвідноситися з будь-якою із теоретично допустимих доміант, але при цьому змінюється значення конструкції: БУДДА СТОИТ ПОД СВЯЩЕННОЙ СМОКОВНИЦЕЙ С СЕМЬЮ ПЛОДАМИ. В цьому реченні сполучення "с семью плодами" може бути підпорядковане словам "стоит" /при цьому висловлення має значення "Будда стоить с семью плодами под священной смоковницей" / і "смоковница" /в цьому випадку речення набуває значення "Будда стоить под священной смоковницей, на которой находятся семь плодов"/. Те ж саме явище спостерігається і в конструкції

ШКОЛА-ЦЕНТР ПО ОБРАЗОВАНИЮ МОЛОДЕЖИ ЖОВТНЕВОГО РАЙОНА, тому що сполучення "Жовтневого району" може співвідноситися з двома компонентами: словами "школа-центр" і "молодежь". В залежності від того, який із цих двох компонентів буде кваліфікований як домінанта, словосполучення може бути зрозуміле двояко: 1/ школа-центр по образованию молодежи, находящаяся в Жовтневом районе, і 2/ школа-центр по образованию молодежи, проживающей в Жовтневом районе. Ці два приклади відносяться до різних підтипів власно синтаксичних омонімів. Конструкції, подібні першому прикладу, ми називаємо омонімами-предикативами, а подібні другому - омонімами-номінативами.

До омонімів-номінативів ми відносимо словосполучення, які являють собою найменування різних державних, громадських і приватних установ та організацій: ДОМ КУЛЬТУРИ ЛАКОКРАСОЧНОГО ЗАВОДА ИМЕНИ М.В.ЛОМОНОСОВА, ФОНД СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ САМАРСКОГО РАЙОНА, АКАДЕМИЯ ИНЖЕНЕРНЫХ НАУК УКРАИНЫ тощо.

Омоніми-предикативи - це неоднозначні речення, які містять такий компонент, котрий співвідноситься з кількома домінантами, причому кожному підпорядкуванню відповідає своя семантична структура: ПОСЛЕ СИЛЬНЫХ МОРОЗОВ В ДЕКАБРЕ ПОТЕПЛЕЛО /1/В грудні після сильних морозів потеплішало; 2/Після сильних грудневих морозів потеплішало/.

Серед омонімічних речень можна виділити: а/ суто синтаксичні омоніми, існування яких обумовлюється тільки синтаксичними причинами /порядком розташування слів в конструкціях, можливістю різного поділу речення на складові частини або, часом, сукупністю цих умов/: ПОСЛЕ РАССМОТРЕНИЯ ДЕЛА В СУДЕ НАЧАЛИ ПРОИСХОДИТЬ СТРАННЫЕ СОБЫТИЯ /1/В суді після розгляду справи почали відбуватися дивні події; 2/Дивні події почали відбуватися після розгляду справи в суді/; б/ морфолого-синтаксичні омоніми, які залежать від наявності в реченні морфологічних омонімів /слів, які збігаються в звучанні та написанні при утворенні граматичних форм слів/ і можливості двоякого поділу фрази на синтагми: ЧУЖИМ ТЕЛЕФОНОМ ПОЛЬЗОВАТЬСЯ НЕЛЬЗЯ. Це речення можна розбити на складові частини таким способом: Чужим / телефоном пользоваться нельзя і Чужим телефоном / пользоваться нельзя. В першому випадку омонімізуючий компонент "чужим" є іменником і речення має значення: сторонні люди не мають права користуватися телефоном; в іншому випадку

це слово виступає як прикметник, внаслідок чого висловлення набуває іншого смислу: не можна користуватися телефоном, який належить іншій особі; в/ парадигматико-синтаксичні омоніми, існування котрих зумовлене наявністю в реченні парадигматичних омонімів /слів, що являють собою різні словесні форми одного і того ж слова, які збігаються в межах однієї системи парадигми/ і можливістю їх співвідношення з двома передбаченими домінантами: **НА ОШИБКАХ НАЛОГОВОЙ ИНСПЕКЦИИ МОЖНО ЗАРАБОТАТЬ**. Це речення можна розділити на синтагми по-різному: На ошибках /налоговой инспекции можно заработать /при такому поділі словосполучення "налоговой инспекции" має форму давального відмінку, а речення таке значення: на помилках, які допускають люди, податкова інспекція може заробити/ і На ошибках налоговой инспекции /можно заработать /в цьому випадку сполучення "налоговой инспекции" стоїть в формі родового відмінку, а речення означає: на помилках, які робить податкова інспекція, деякі люди можуть заробити/.

Омоніми-предикативи становлять певну небезпеку для спілкування людей: викривляючи дійсний зміст висловлень, вони негативно впливають на процес комунікації. Тому даний підтип власно синтаксичних омонімів викликає у нас особливий інтерес і весь теоретичний і практичний матеріал, який розглядається в другому та третьому розділах, характеризує саме цей тип синтаксичної неоднозначності.

Другий розділ, який складається з трьох підрозділів, присвячується з'ясуванню причини омонімізації синтаксичних конструкцій, опису особливостей речень з омонімізуючими компонентами.

Узагальнення і систематизація теоретичних робіт ряду лінгвістів, а також наші власні спостереження дозволили нам зробити висновок, що основними причинами, які викликають виникнення в мові синтаксичної омонімії, є: 1/ порядок словорозміщення при конструюванні висловлень; 2/ різне членування речень на синтагми; 3/ сукупність вищезгаданих факторів.

Порядок слів є одним із головних умов виникнення синтаксичної неоднозначності. Проблема словорозміщення в російській мові здавна привертала увагу дослідників. Ще М.В.Ломоносов відзначав, що "в міркуванні...треба остерігатися,...щоб...слів не перемішати ненатуральним порядком і тим самим не від-

няти ясності слова". Питання про російське словорозміщення розглядали Ф.І.Буслаєв, В.І.Чернишов, О.М.Пешковський, О.О.Шахматов та інші значні вітчизняні мовознавці. Однак довгий час учені не могли прийти до єдиного погляду в питанні про свободу слів в російському реченні, що і привело до появи трьох різних точок зору на порядок слів в російській мові: 1/порядок слів є вільним; 2/порядок слів не вільний; 3/порядок слів є відносно вільним. На наш погляд, правильною є третя точка зору, тому що в певних випадках перестановка слів усередині речення не приводить до трансформації змісту останнього, а в інших випадках перестановка компонентів конструкції змінює її граматичне значення і зміст висловлення.

Зміна словорозміщення в російській мові виконує певну функцію – стилістичну, оскільки вона є джерелом підвищеної виразності, забарвлює оповідання в емоційні тона. Але ще стародавні автори відзначали, що подібні перестановки є доречними тільки тоді, коли "вони не затемнюють думки". Однак сучасні автори, на жаль, нерідко забувають про істину, і внаслідок їх недбалості, неуважності або незнання законів російського синтаксису з'являються синтаксично неоднозначні фрази типу СРОЧНО ПРОДАЕТСЯ МЕБЕЛЬ ДЛЯ ОФИСА В ХОРОШЕМ СОСТОЯНИИ /продаються меблі в доброму стані, або продаються меблі для офісу, який знаходиться в доброму стані?/. В цьому прикладі синтаксична омонімія є результатом неадаптивного розташування слів в реченні: компонент, який омонімізує висловлення, знаходиться в його кінці, і, отже, достатньо віддалений від того компоненту, з яким співвідносив його автор, що і зумовлює появу у даної конструкції додаткового значення.

Іншою важливою причиною виникнення синтаксичної омонімії є можливість різного поділу речення на складові частини. Під синтагмою ми розуміємо функціонуючу в межах висловлення інтонаційно-смісловою єдність, яка складається із одного слова або групи слів, розташованих лінійно, а також в випадку нерозчленованості змісту висловлення, збігаючої з реченням в цілому.

Синтагматичне членування речення знаходиться у взаємозв'язку зі словорозміщенням. В залежності від того, як будуть розміщені компоненти у фразі, одне із слів або словосполучень, які знаходяться на стику двох синтагм, нерідко може бути віднесене до однієї із цих синтагм – або до попередньої, або до

наступної. В результаті цього синтаксична єдність одного із словосполучень руйнується, синтаксичні відношення між словами змінюються, внаслідок чого і з'являється конструкція-омонім. Так, в реченні ПО ИТОГАМ БОРЬБЫ ЗА ЭКОНОМИЮ ТОПЛИВА В IУ КВАРТАЛЕ ПЕТРОВУ ПРИСУЖДЕНО I МЕСТО подвійний зв'язок виникає тому, що компонент "в IУ кварталі" займає в висловленні таку позицію, яка дозволяє віднести його до будь-якої із двох можливих домінант. При цьому існує можливість двоякого поділу речення на синтагми: 1/По итогам борьбы за экономию топлива / в IУ квартале Петрову присуждено I место. В даному випадку фраза набуває такого значення: в IУ кварталі Петрову присудили I місце за економію палива, котру він здійснив за якийсь час. 2/По итогам борьбы за экономию топлива в IУ квартале / Петрову присуждено I место. При такому поділі речення має інший зміст: Петрову присуджено I місце за економію палива, яку він здійснив в IУ кварталі.

Як показують наші спостереження, найчастіше в мові зустрічаються конструкції, омонімічність яких обумовлюється третьою причиною, тобто наявністю в висловленні деякого компоненту, який займає таку позицію, котра дозволяє віднести його або до попередньої, або до наступної синтагми. Такий компонент ми називаємо омонімізуючим.

Як омонімізуючі компоненти можуть виступати другорядні члени речення. Головні члени речення не можуть, на наш погляд, грати роль омонімізуючих компонентів: присудок завжди є домінантою і, отже, не може бути залежним словом; підмет в розповідних двоскладних реченнях стоїть на початку, що і робить можливість його функціонування в ролі омонімізуючого елемента практично нульовою.

Конструкції з омонімізуючими обставинами являють собою один із найпоширеніших в російській мові типів омонімічних речень, що пояснюється відсутністю у обставинних слів форм словозміни. Незмінність дозволяє даному типу слів легше, ніж змінним, вступати в смисловий зв'язок з іншими компонентами висловлення. Омонімізуючі обставини можуть висловлюватися прислівниками або іменниками з прийменниками: ...ДЕРЕВЯННЫЕ МОСТЫ ПОВСЮДУ ЯВЛЯЛИ НЕДАВНУЮ ПОБЕДУ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ВОЛИ НАД СОПРОТИВЛЕНИЕМ СТИХИЙ /1/усюду були дерев'яні мости, які являли перемогу людської волі над стихіями; 2/мости являли усюду перемогу волі людини/, АДВОКАТ ПОПРОСИЛ ЕЩЕ РАЗ ОБРАТИТЬ ВНИМАНИЕ НА ПОКАЗА-

НИЙ СВИДЕТЕЛЯ /1/адвокат ще раз попросив звернути увагу на показання свідка; 2/адвокат попросив звернути ще раз увагу на показання свідка/, одиночними дієприкметниками або дієприкметниковими зворотами: ШУМ ГОЛОСОВ ГАС, УДАЛЯЯСЬ, ПЕРЕРОЖДАЛСЯ В ПЕЧАЛЬНЫЕ ВЗДОХИ /1/шум голосів, віддаляючись, гаснув; 2/шум голосів, віддаляючись, перетворювався в сумні зітхання/, а також порівняльними зворотами: ...ТОЛЬКО КАЗБИЧ УЖЕ БЫЛ ВЕРХОМ И ВЕРТЕЛСЯ СРЕДИ ТОЛПЫ, ПО УЛИЦЕ, КАК БЕС, ОТМАХИВАЯСЬ ШАШКОЙ /1/Казбич вертівся по вулиці, як біс; 2/він відмахувався шаблею, як біс/.

Речення, в яких роль омонімізуючих компонентів виконують додатки, являють собою достатньо продуктивний тип синтаксично неоднозначних конструкцій. Пояснюється це, певно, тим, що додатки не мають в реченні строго визначеного місця і, отже, користуються великою свободою "пересування" в межах висловлення. Віддаленість додатку від домінуючого іменника нерідко і приводить до виникнення додаткового значення речення: СДАЕТСЯ ОДНОКОМНАТНАЯ КВАРТИРА С ОТДЕЛЬНЫМ ВХОДОМ ДЛЯ 1-2 ЧЕЛОВЕК /1/для 1-2 чоловік здається квартира, яка має окремих вхід; 2/здається квартира з окремим входом, призначеним для 1-2 чоловік/.

Речення з омонімізуючими означеннями зустрічаються в російській мові набагато рідше, ніж конструкції з неоднозначними додатками та обставинами. Цей факт можна пояснити тим, що означення, на відміну від інших другорядних членів речення, має строго визначене місце в висловленні: узгоджене означення препозиційне по відношенню до означеного слова, неузгоджене - постпозиційне. Однак в тому випадку, коли означення займає в реченні положення, яке дозволяє співвіднести даний другорядний член з декількома компонентами, висловлення може придбати додаткове значення: НАД УХОМ ЕГО БОЛЬШИМ ЧЕРНЫМ ШМЕЛЕМ ГУДЕЛ ПАНТЕЛЕЙ ПРОКОФЬЕВИЧ /1/Пантелей Прокопович гудів, як чорний джміль, над великим вухом сусіда; 2/Мелехов гудів над вухом сусіда, як великий чорний джміль/.

В письмовій мовній практиці нерідко зустрічаються багатозначні конструкції, значення котрих залежить від того, до яких компонентів будуть віднесені однорідні члени, які містяться в них. Найчастіше синтаксичні конструкції з однорідними членами омонімізуються означеннями, причому як узгодженими, так і неузгодженими: В НАШЕМ МАГАЗИНЕ ВЫ СМОЖЕТЕ ПРИОБРЕСТИ ШЕРСТЯНЫЕ

КОСТЮМИ, ПІДЖАКИ, ЖАКЕТИ /1/ в магазині можна придбати воєнні речі /костюми, піджаки, жакети/; 2/воєнними є тільки костюми, а піджаки та жакети зроблені з інших тканин/; ПРОДАЄМ ЛОДКУ С МОТОРОМ МОДЕЛІ АК-123/модель АК-123 має: 1/човен; 2/мотор/. В цих випадках омонімія виникає тоді, коли відбувається повний збіг граматичних показників означення та означаних, внаслідок чого неможливо з допомогою формальних граматичних засобів установити, чи є означення загальним для усіх однорідних членів або відноситься тільки до одного, розташованого в безпосередній близькості від означення.

Як омонімізуючі елементи можуть також виступати додатки та обставини: ДНЕПРОДЗЕРЖИНСК ОКУПИРОВАН ПОДПОЛЬНИМИ ТОРГОВЦАМИ ФАЛЬШИВОЙ ВОДКОЙ И ЕЕ ИЗГОТОВИТЕЛЯМИ /1/торговці горілкою та її виготовлювачами окупували Дніпродзержинськ; 2/місто окуповане виготовлювачами горілки та торговцями нею/; МЕНЯЮ ДВУХКОМНАТНУЮ КВАРТИРУ С ТЕЛЕФОНОМ И САРАЙ ПО УЛИЦЕ КОСИОРА /1/на вулиці Косіора знаходиться квартира з телефоном і сараєм; 2/на цій вулиці розташований тільки сарай/.

Як омонімізуючі другорядні члени речення досить часто виступають прономінативи. Опираючись на зібраний фактичний матеріал, ми дійшли до висновку, що омонімія речень в сучасній російській мові найчастіше пов'язана з присутністю в висловленнях займенникових слів трьох груп: особових і присвійних займенників 3-ї особи /він, вона, воно, вони; його, її, їх/, а також зворотних прономінативів себе і свій: НА КОМЕ СИДИТ АЛЕША ПОПОВИЧ. ОН НАКЛОНИЛ ГОЛОВУ И ШИПЛЕТ ТРАВУ /траву випає: 1/ I/кінь; 2/ Попович/; ОН ЗАСТАЛ ВИКТОРА У СЕБЯ ДОМА /Віктор знаходився в будинку I/який належить йому; 2/який належить суб'єкту дії/. Неплнність в використанні даних прономінативів виникає тоді, коли реалізуються такі умови: 1/в реченні, яке містить займенник, або в попередній фразі є не один, а декілька компонентів, до яких цей займенник може бути віднесений по значенню; 2/граматичні форми цих компонентів та прономінатива повинні збігатися в роді та числі; 3/налізність дистанційного розміщення займенника і заміщаного ним слова: чим ближче до імені стоїть займенникове слово, тим більше підстав вважати його "замінником" першого, і навпаки, збільшений дистанційний розрив між ними ослаблює семантичний зв'язок, що і обумовлює можливість двоякого тлумачення значення даної фрази.

У третьому розділі роботи, який складається з 5 підрозділів, дається оцінка омонімії з точки зору вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, показується роль контексту в процесі деомонімізації висловлень, розглядаються способи елімінації синтаксичних омонімів, пропонуються деякі засоби попередження виникнення омонімії речень.

На питання: "Шкідлива або корисна омонімія?", "Чи не завдає вона правильному розумінню змісту висловлення?", "Чи потребує речення, яке має омонім, зміни структури з метою усунення омонімізуючого компоненту?", учені відповідають неоднаково. Той факт, що виникнення омонімів зменшує кількість мовних форм, привів деяких мовознавців /Ф.І.Маулер, О.М.Галкіна-Федорук, Б.М.Головін та інші/ до висновку, що омонімія – явище корисне. Багато лінгвістів указують на те, що омонімія надає тексту експресивності, використовується для створення мовних каламбурів /Д.Е.Розенталь, П.О.Лекант, Б.М.Головін та інші/. Ряд учених /Л.О.Булаховський, Р.О.Будагов, Л.І.Горданська, В.С.Маслов, І.С.Тишлер/, конкретно не називаючи омонімію позитивним мовним явищем, вважають її цілкомити нешкідливою, оскільки омоніми, як зазначав М.М.Шанський, "майже завжди нейтралізуються або мовною ситуацією, або контекстом". Протилежну думку висловлюють мовознавці, які вважають омонімію негативним явищем, завдаючим нормальному спілкуванню людей /О.О.Реформатський, Е.Еман, В.С.Мучник, Л.В.Щерба, О.М.Гвоздев, М.П.Колесников та інші/.

На наш погляд, лексичні та граматичні омоніми мають право на існування в мові, тим більше, що ці слова часто дійсно нейтралізуються релевантною ситуацією або контекстом. Але інша справа з синтаксичною неоднозначністю. По-перше, на відміну від лексичних і граматичних омонімів, які виникають в процесі історичного розвитку мови, синтаксичні омоніми найчастіше є результатом недбалості або неухважності, а нерідко – незнання законів російського синтаксису конкретним автором. По-друге, контекст далеко не завжди дозволяє з'ясувати істинне значення висловлення, яке містить синтаксичний омонім. Оскільки омонімічні речення утруднюють процес комунікації, ставлячи адресата мови перед необхідністю вибирати одне із декількох значень висловлення, постановка і детальна розробка питання про усунення омонімії в синтаксичних конструкціях здається нам необ-

хідною і своєчасною. Однак треба відзначити, що засоби деомонізації застосовуються нами по відношенню тільки до тих конструкцій, які являють собою власно синтаксичні омоніми. Структурна омонімія не носить, повторюємо, негативного характеру і тому не потребує елімінації.

Деомонізацію синтаксичних омонімів нерідко сприяє контекст. В тих випадках, коли він не дозволяє визначити дійсне значення конструкції, треба звернутися до інших засобів елімінації неоднозначності речення: 1/зміна порядку слів в висловленні: С ОТКРЫТИЕМ ПОСОЛЬСТВА В ЛИВАНЕ ЗНАЧИТЕЛЬНО ВОЗРОС ИНТЕРЕС К УКРАИНЕ /1/В Ливане с открытием посольства значительно возрос интерес к Украине; 2/Интерес к Украине значительно возрос с открытием посольства в Ливане/; 2/додаткові способи елімінації: а/вставлення нових слів: НАШ ЛИЦЕЙ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ДГУ ОЧЕНЬ МОЛОД /1/Наш лицей информационных технологий, созданный при ДГУ, очень молод; 2/Наш лицей информационных технологий, созданных при ДГУ, очень молод/; б/зміна граматичних форм слів: У НЕЕ С БРАТОМ НЕСЧАСТЬЕ /1/У нее и брата несчастье; 2/У ее брата несчастье/; в/заміна одного компоненту іншим:/НЕДОСТАТОЧНО ПРОСТО ИЗЛОЖИТЬ ФАКТЫ /1/Недостаточно только изложить факты; 2/Запутанно изложить факты/ та інші.

Отже, усунути синтаксичну омонімію можна за допомогою перерахованих вище засобів. Але специфічною рисою омонімічних конструкцій є те, що "мовне чуття, - по зауваженні О.М.Гвоздева, - не сприяє виявленню омонімізму, він може бути розкритий лише при свідомому розгляді мовного матеріалу, спрямованому в сторону знаходження омонімізму". Учений зазначав, що подібні конструкції виявляються не в термін написання, а через деякий час, коли відбувається певне "відчуження" автора від створеного ним тексту. Але коректувати повідомлення через тривалий час не завжди можна: наприклад, при виконанні аудиторних робіт студентами або при написанні класних творів, а також в журналістській практиці, коли статті екстрено відправляються в номер, подібний процес, орієнтований на знаходження синтаксичних омонімів, не реальний. Тому потрібно навчати пишучих розпізнавати подібні помилки. Для цього необхідно знати закономірності початкового сприйняття тексту, і зокрема, закономірності смислового об'єднання слів, виявлені та детально розглянуті В.С.Му-

чином: 1/кожне слово, яке може бути зв'язане в реченні або з одним словом, або з іншим /із тих, які стоять по один бік від даного/, об'єднується при початковому сприйнятті з ближчим із цих двох слів, навіть якщо пишучий зв'язував його з іншим, більш віддаленим; 2/кожне слово, яке може бути об'єднане в реченні або з попереднім словом, або з наступним, об'єднується при початковому сприйнятті з попереднім словом, навіть якщо пишучий відносив його до наступного; 3/омоформа називний-знахідний, яка стоїть на початку речення, початково сприймається читаючим в значенні називного відмінку, навіть якщо пишучий вживав її в значенні знахідного відмінку.

На підставі виявлених закономірностей смислового сприйняття тексту можна сформулювати загальне правило розпізнавання відповідних типів стилістичних помилок: щоб встановити, чи виникає між двома словами даного висловлення помилковий смисловий зв'язок, необхідно визначити: 1/чи є в реченні такий компонент, який може співвідноситися граматично, тобто узгоджуватися в категоріях роду, числа і відмінку, з декількома словами; якщо такого компоненту немає, дане висловлення є однозначним; коли подібне слово або група слів існує, необхідно вяснити 2/чи можна даний компонент зв'язати за змістом з кожним із цих декількох слів; якщо таке співвідношення неможливе, помилковий смисловий зв'язок в цьому реченні не виникає; якщо декілька слів можуть бути зв'язані за змістом з одним компонентом висловлення, то дана фраза найімовірніше являє собою синтаксичний омонім.

Виявлену за допомогою цього правила синтаксично неоднозначну конструкцію слід піддати деомонімізації. Для цього необхідно: 1/знайти помилковий смисловий зв'язок компонентів висловлення; 2/встановити правильний смисловий зв'язок слів; 3/усунути помилковий зв'язок, використовуючи засоби деомонімізації, наведені вище.

У висновках формулюються найзагальніші результати дисертаційного дослідження, які полягають у тому, що:

І. Синтаксична омонімія - це явище, широко розповсюджене в сучасній російській мові.

В основі цього явища лежить так званий двосторонній зв'язок, тобто такий зв'язок, при якому одне слово або словосполучення може бути підпорядковане декільком домінантам.

Синтаксична омонімія - це таке мовне явище, при якому одній лінійній структурі конструкції відповідає декілька синтаксичних структур.

Існує два різновиди синтаксичної неоднозначності: структурна омонімія і власно синтаксична омонімія. Структурні омонімії - це такі конструкції, в яких деякий компонент мовного ланцюгу може бути підпорядкований будь-якій із декількох можливих доміант, і при цьому зміст фрази не змінюється. Даний вид синтаксичної багатозначності характерний для ряду словосполучень. Власно синтаксичні омонімії - це конструкції, які містять компонент, підпорядкований будь-якій із доміант, але при цьому змінюється зміст висловлення. Даний вид синтаксичної неоднозначності виникає як в реченнях, так і в словосполученнях, тому виділяється два підвиди власно синтаксичних омоніміїв: 1/омонімії-номінативи - словосполучення, які являють собою найменування різних установ; 2/омонімії-предикативи - синтаксично неоднозначні речення.

2. Основними причинами виникнення в сучасній російській мові синтаксичної омонімії є порядок розміщення компонентів висловлення, можливість різного членування речення на синтагми і, частіше, сукупність названих факторів.

3. Омонімізуючий компонент - це слово або група слів, які займають в реченні таку позицію, котра дозволяє віднести їх або до попередньої, або до наступної синтагми. Як омонімізуючі компоненти виступають другорядні члени речення.

4. Омонімії-предикативи являють собою негативне мовне явище, яке потребує усунення. В багатьох випадках елімінації синтаксичної неоднозначності сприяє контекст, але його не можна вважати єдиним і універсальним засобом звільнення від омонімічних речень. Коли ні макро-, ні мікроконтекст не можуть допомогти читачу визначити дійсне значення висловлення, необхідно використати такі засоби усунення синтаксичної багатозначності, як зміна розміщення слів у фразі, вставлення нових компонентів, зміна граматичних форм слів тощо. При цьому головним принципом деомонімізації неоднозначних конструкцій є намагання розірвати стягнення омонімізуючого компоненту з однією із теоретично допустимих доміант.

Той факт, що омонімічні конструкції стають помітними не в термін написання, а лише через деякий час і коректування напи-

самого не завжди можливе через тривалий час, дозволяє нам стверджувати: пишучих треба навчати розпізнавати подібні помилки в процесі створення тексту.

Зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Несколько слов о синтаксической омонимии в русском языке // Синтаксис речевых единиц в современном русском языке. - Днепропетровск, 1992. - С. 187-190.
2. Проявление синтаксической неоднозначности в названиях государственных учреждений // Вестник Днепропетровского университета: Вып. I. - Днепропетровск, 1993. - С. 127-129.
3. Интерпретационные аспекты синтаксических двусмысленностей // Структурные и функциональные параметры речевых единиц русского языка. - Днепропетровск, 1995. - С. 169-173.
4. Инверсия как средство смыслового выделения // Франция и Украина. Научно-практический опыт в контексте диалога национальных культур: Тезисы II Международной конференции. - Днепропетровск, 1995. - С. 140.
5. О влиянии омонимичных конструкций на коммуникативный процесс // Теория и практика лингвистической подготовки иностранных студентов, аспирантов, стажеров: Тезисы Международной научно-методической конференции. - Днепропетровск, 1995. - С. 89.
6. Структурная нормативность и коммуникативная значимость // Человек и культура будущего: Тезисы I Международного симпозиума. - Кривой Рог, 1995. - С.
7. К проблеме омонимии в процессе обучения русскому языку как иностранному // Придніпровський науковий вісник: Тезисы итоговой научной конференции. - Днепропетровск, 1996. - С. 43.

АННОТАЦІЯ

Шкурко Е.В. Синтаксическая омонимия в современном русском языке /на материале простого предложения/. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - русский язык. Днепропетровский государственный университет. Днепропетровск, 1996.

Защищается диссертационная работа, содержащая исследование омонимии на уровне синтаксиса простого предложения в ее существенных характеристиках. Выделяется две разновидности неоднозначных синтаксических конструкций: структурные омонимы и собст-

венно синтаксические омонимы, различающиеся семантическими отношениями внутри конструкций. Основными причинами возникновения в письменной речи неоднозначных высказываний является порядок расположения компонентов в пределах предложения, возможность различного членения фразы на синтагмы или, чаще, совокупность указанных факторов. Элиминации синтаксических компонентов способствует контекст, транспозиция компонентов высказывания, а также ряд других, дополнительных средств деомонимизации.

По теме диссертации опубликовано 7 работ.

ABSTRACT

Shkurko E.V. Syntactic Homonymy in Modern Russian /based on the simple sentence/. Thesis submitted for a Degree of Candidate of Philological Sciences majoring in 10.02.02 - Russian Language. Dnipropetrovsk State University. Dnipropetrovsk, 1996.

Dissertation thesis containing a research of homonymy in its essential characteristics on the level of simple sentence syntax is being defended. Two different types of ambivalent syntactic constructions differing in inner syntactic relations are distinguished: structural homonyms and syntactic homonyms proper. The sequence of components in a sentence, the possibility of different articulation of a phrase into syntagms or both factors are the main reasons for ambivalent statement appearance in written speech. Context, transposition of statement components and several other means for dehomonymization may lead to the elimination of homonymy.

On the topic of the thesis 7 works were published.

Ключові слова: синтаксична омонімія /неоднозначність/, структурна омонімія, власно синтаксична омонімія, омоніміномінативи, омонімі-предикативи, омонімізуючий компонент, елімінація, деомонімізація.

тип. КГУ іар. 2082-100.

AB 36.121